लिट् लकारः

लिट् लकारस्य द्वे रूपे स्तः

द्वित्व	**अनुप्रयोग**
उदाहरणम् - पठ् = प् + **अ** + ठ् पठ् धातौ एकमेव “अच्” वर्णः (अ) अस्ति | एतादृश धातोः लिट् लकारं रूपं द्वित्व प्रत्यये भवति |	उदाहरणम् - जागृ = ज् + **आ** + ग् + **ऋ** जागृ धातौ द्वौ “अच्” वर्णौ स्तः | एतादृश धातोः लिट् लकारं रूपं अनुप्रयोग प्रत्यये भवति |
बहवः धातवः एतादृश सन्ति |	एतादृश प्रयोगः विरलः भवति |
औपदेशिक (not derived from anything else) धातवः (पठ्, लिख् इत्यादिनः) साधारणतया द्वित्व लिट् रूपम् अनुसरन्ति |	णिच् प्रत्यय रूपाणि (पाठयति - पाठि) साधारणतया अनुप्रयोग लिट् रूपम् अनुसरन्ति |
	चुरादिगण धातवः अपि साधारणतया अनुप्रयोग लिट् रूपम् अनुसरन्ति | **उदाहरणानि** चोरयांचकार (कृ धातोः द्वित्व रूपैः “चकार” सह चुरादिगण धातु) चोरयाम्बभूव (भू धातोः रूपैः सह) चोरयामास (अस् धातोः रूपैः सह)

द्वित्व प्रयोगः

1. **प्रथमं धातोः वर्णविच्छेदनम् कृत्वा द्विवारं लिखतु | एवम् :**

लिख् लिख्

ल् + इ + ख्   ल् + इ + ख्

पूर्व पदम् “अभ्यास” अस्ति | मूल धातु “अनभ्यास” अस्ति |

2. **प्रथम पुरुषे एकवचने :**

अभ्यासकार्यम् -१ : अभ्यास पदे “हलादि शेषः” - अर्थात् अभ्यास पदे केवलम् आदि “हल्” वर्णः तिष्ठति | अन्य “हल्” वर्णान् त्यजतु | यदि धातोः ह्रस्व “अच्” अस्ति तर्हि तस्य अभ्यासपदे किमपि परिवर्तनं न भवति।

गुणकार्यम् : यदि धातोः उपधा ह्रस्व “इक्” अस्ति तर्हि तस्य अभ्यासपदे किमपि परिवर्तनं न भवति | मूलपदे (अनभ्यासपदे) “इक्” वर्णस्य स्वस्य गुणेन परिवर्तनं भवति | एवम् :

ल् + इ + ख् ल् + ए + ख्

“इ” वर्ण: गुणपरिवर्तेनेन “ए” भवति

“उ” वर्ण: गुणपरिवर्तेनेन “ओ” भवति

“ऋ” वर्णः गुणपरिवर्तेनेन “अर्” भवति |

एकवचने अन्ते “अ” जोडयतु | एवम् :

ल् + इ + ल् + ए + ख् + अ = **लिलेख** (लिख् धातोः प्रथम पुरुष एकवचन रूपम्)

Note: उपधा = penultimate letter (ल् + इ + ख् - अतः लिख् धातोः उपधा "इ" अस्ति)

3. **प्रथम पुरुषे द्विवचने बहुवचने च :** द्विवचने बहुवचने **गुण कार्यं नास्ति** । अभ्यास कार्यं समानम्।

प्रथमम् : यदि धातोः ह्रस्व "अच्" अस्ति तर्हि तस्य अभ्यासपदे मूलपदे च किमपि परिवर्तनं न भवति | एवम् :

ल् + इ + ख् ल् + इ + ख्

अभ्यास कार्यम् -१ : अभ्यास पदे "हलादि शेषः" - अर्थात् अभ्यास पदे केवलम् आदि "हल्" वर्णः तिष्ठति | अन्य "हल्" वर्णान् त्यजतु | द्विवचने अन्ते "अतुः" जोडयतु | बहुवचने अन्ते "उः" जोडयतु | एवम् :

द्विवचनम् - ल् + इ + ल् + इ + ख् + अतुः = **लिलिखतुः** (लिख् धातोः प्रथम पुरुष द्विवचन रूपम्)

बहुवचनम् - ल् + इ + ल् + इ + ख् + उः = **लिलिखुः** (लिख् धातोः प्रथम पुरुष बहुवचन रूपम्)

======================= उदाहरणानि ================================

मिल् धातु :

म् + इ + ल् म् + इ + ल्

एकवचने : म् + इ + म् + ए + ल् + अ = मिमेल

द्विवचने : म् + इ + म् + इ + ल् + अतुः = मिमिलतुः

बहुवचने : म् + इ + म् + इ + ल् + उः = मिमिलुः

दिश् धातु : (आदिशति उपदिशति इत्यादिनां रूपाणि)

द् + इ + श् द् + इ + श्

एकवचने : द् + इ + द् + ए + श् + अ = दिदेश

द्विवचने : द् + इ + द् + इ + श् + अतुः = दिदिशतुः

बहुवचने : द् + इ + द् + इ + श् + उः = दिदिशुः

आदिशति क्रियापदम् अस्ति चेत् तस्य लिट् रूपाणि : आदिदेश आदिदिशतुः आदिदिशुः

भिद् धातु :

भ् + इ + द् भ् + इ + द्

अभ्यास कार्यम् - २: यदि आदि वर्णः महाप्राणवर्णः अस्ति तर्हि अभ्यास पदे तस्य वर्णस्य अल्पप्राणरूपं भवति | एवम् :

एकवचने : ब् + इ + भ् + ए + द् + अ = बिभेद

द्विवचने : ब् + इ + भ् + इ + द् + अतुः = बिभिदतुः

बहुवचने : ब् + इ + भ् + इ + द् + उः = बिभिदुः

क्षिप् धातु :

क् + ष् + इ + प् क् + ष् + इ + प्

अभ्यास कार्यम् - ३: यदि आदि वर्णः “क” वर्गः अस्ति तर्हि अभ्यास पदे तस्य वर्णस्य “च” वर्गः भवति |

"क्" अस्ति चेत् "च्" भवति | "ख्" अस्ति चेत् "छ्" भवति | ....एवम् :

एकवचने : च् + इ + क् + ष् + ए + प् + अ = चिक्षेप

द्विवचने : च् + इ + क् + ष् + इ + प् + अतुः = चिक्षिपतुः

बहुवचने : च् + इ + क् + ष् + इ + प् + उः = चिक्षिपुः

मुच् धातु :

म् + उ + च्   म् + उ + च्

एकवचने : म् + उ + म् + ओ + च्+ अ = मुमोच

द्विवचने : म् + उ + म् + उ + च् + अतुः = मुमुचतुः

बहुवचने : म् + उ + म् + उ + च् + उः = मुमुचुः

मृश् धातु : (to touch)

म् + ऋ + श् म् + ऋ + श्

Note: यदि "अच्" वर्णः "ऋ" अस्ति तर्हि मूलपदे तस्य वर्णस्य एकवचने "अर्" रूपेण परिवर्तनं भवति | एवम् :

एकवचने : म् + अ + म् + अर् + श् + अ = ममर्श

द्विवचने : म् + अ + म् + ऋ + श् + अतुः = ममृशतुः

बहुवचने : म् + अ + म् + ऋ + श् + उः = ममृशुः

पठ् धातु :

प् + अ + ठ् प् + अ + ठ्

वृद्धि कार्यम्: यदि “अच्” वर्णः “अ” अस्ति तर्हि अनभ्यास पदे एकवचने “अ” “आ” भवति | एवम् :

एकवचने : प् + अ + प् + आ + ठ् + अ = पपाठ

Note: द्विवचने बहुवचने च “अभ्यासस्य लोपः” भवति, अनभ्यास पदे “अ” वर्णस्य “ए” रूपेण परिवर्तनं भवति | एवम् :

द्विवचने : प् + ए + ठ् + अतुः = पेठतुः

बहुवचने : प् + ए + ठ् + उः = पेठुः

हस् धातु :

ह् + अ + स् ह् + अ + स्

अभ्यास कार्यम् ४: यदि आदि वर्णः “ह्” अस्ति तर्हि अभ्यास पदे तस्य वर्णस्य “ज्” रूपेण परिवर्तनं भवति | एवम् :

Note: यदि आदिम वर्णस्य परिवर्तनं भवति तर्हि अभ्यास लोपः ’अ’ कारस्य ’ए’ कारादेशः न भवति ।

द्विवचने : ज् + अ + ह् + अ + स् + अतुः =जहसतुः

बहुवचने : ज् + अ + ह् + अ + स् + उः = जहसुः

वच् धातु :

व् + अ + च्   व् + अ + च्

अभ्यास कार्यम् ५: अभ्यास्पदे आदि वर्णस्य सम्प्रसारण परिवर्तनं भवति | सम्प्रसारणे यणः इक् :

य् -> इ, व् -> उ, र् -> ऋ, ल् -> ऌ

मूलपदे अच् "अ" अस्ति | अतः एकवचने स्वरस्य वृद्धि भवति | एवम् :

एकवचने : उ + व् + **आ** + च् + अ = उवाच

मूलपदे अच् "अ" अस्ति अतः द्विवचने बहुवचने च अभ्यासस्य लोपः भवति | एवम् :

द्विवचने : ऊ (??) + च् + अतुः = ऊचतुः
बहुवचने : ऊ (??) + च् + उः = ऊचुः

दा धातु :

द्+ आ +   द् + आ

अभ्यास कार्यम् ६: यदि अच् वर्णः दीर्घः अस्ति तस्य स्थाने ह्रस्वः भवति || एवम् :

आ अन्तस्य विशेष कार्यम् : एकवचने आ औ भवति

एकवचने : द्+अ द्+आ (औ)-ददौ

द्विवचने : द्+अ+द् +(आ- लोप)+अतुः=ददतुः

बहुवचने : द्+अ+द् +(आ- लोप)+उः=ददुः

भा धातु :

भ् + आ   भ् + आ

एकवचने : ब् + अ + भ् + औ = बभौ
द्विवचने : ब् + अ + भ् + अतुः = बभतुः
बहुवचने : ब् + अ + भ् + उः = बभुः

गै धातु :

एचन्त धातवः आकारान्त परिवर्तनं स्वीकुर्वन्ति |

ग् + आ   ग् + आ

अभ्यास कार्यम् ७: यदि आदि वर्णः "ग्" अस्ति चेत् अभ्यासपदे तस्य "ज्" रूपेण परिवर्तनं भवति |

एकवचने : ज् + अ + ग् + औ = जगौ
द्विवचने : ज् + अ + ग् + अतुः = जगतुः
बहुवचने : ज् + अ + ग् + उः = जगुः

ध्यै धातु :

ध् + य् + आ   ध् + य् + आ

अभ्यासपदे "ध्" वर्णस्य अल्पप्राणरूपं तिष्ठति |

एकवचने : द् + अ + ध् + य् + औ = दध्यौ

द्विवचने : द् + अ + ध् + य् + अतुः = दध्यतुः
बहुवचने : द् + अ + ध् + य् + उः = दध्युः

स्था धातु :

स् + थ् + आ   स् + थ् + आ

अभ्यास कार्यम् ८: यदि धातौ “शर्” वर्णस्य परे “खर्” वर्णः अस्ति तर्हि अभ्यास्पदे “खर्” एव तिष्ठति | एवम् :

थ् + आ   स् + थ् + आ

अनन्तरं अजन्त धातूनां नियमाः उपयुङ्क्ताम् |

एकवचने : त् + अ + स् + थ् + औ = तस्थौ
द्विवचने : त् + अ + स् + थ् + अतुः = तस्थतुः
बहुवचने : त् + अ + स् + थ् + उः = तस्थुः

गम् धातु :

ग् + अ + म्   ग् + अ + म्

एकवचने : ज् + अ + ग् + आ + म् + अ = जगाम
द्विवचने : ज् + अ + ग् + म् + अतुः = जग्मतुः
बहुवचने : ज् + अ + ग् + म् + उः = जग्मुः

आत्मनेपदि-रूपाणि

अन्ते एते भवन्ति - एकवचने – ए , द्विवचने - आते , बहुवचने - इरे

वृध् धातुः

व् + ॠ + ध् + व् + ॠ + ध् => व् + अ + व् + ॠ + ध् { ॠ-कारस्य अकारः, अन्भ्यासे गुणः न)

- ⇨ व् + व् + ॠ + ध् = ए => ववृधे (एकवचने) – अपवादः – गुणः न अभवत्
- ⇨ ववृध् + आते => ववृधाते (द्विवचने)
- ⇨ ववृध् = इरे => ववृधिरे (बहुवचने)

काश् धातुः

क् + आ + श् + क् + आ + श् => क् + अ + क् + आ + श् + ए (अभ्यासे आ -> अ भवति)

- ⇨ क् + अ + क् + आ + श् + ए => च् + अ + क् + आ + श् + ए (क वर्गस्य च वर्गः)
- ⇨ चकाशे (एक वचने)
- ⇨ चकाशाते (द्विवचने)
- ⇨ चकाशिरे (बहुवचने)

एतादृशाः अन्य धातवः

वन्द् (ववन्दे) , मुद् (मुमुदे), विद् (विविदे), गर्ह् (जगर्हे), भास् (बभासे), वृत् (ववृते)

लभ् – धातुः (अपवादः ?)

लेभे लेभाते लेभिरे

एतादृशाः अन्य धातवः

पद् (पेदे), मन् (मेने), यत् (येते) , रम् (रेमे), सह् (सेहे), त्रप् (त्रेपे), जन् (जज्ञे)

कृ – धातुः उभयपदि

परस्मैपदी => चकार चक्रतुः चक्रुः

आत्मनेपदी => चक्रे चक्राते चक्रिरे

अनुप्रयोग-लिट्

परस्मैपदिनः

धातुः	प्रथमरूपम्	द्वितीयरूपम्	तृतीयरूपम्
उष्	ऑषाञ्चकार	ऑषामास	ऑषांबभूव
विद्	विदाञ्चकार	विदामास	विदांबभूव
जागृ	जागराञ्चकार	जागरामास	जगरांबभूव
भी	बिभयाञ्चकार	बिभयामास	बिभयांबभूव
हु	जुहुवाञ्चकार	जुहुवामास	जुहुवांबभूव

आत्मनेपदिनः

इन्धू	इन्धाञ्चक्रे	इन्धामास	इन्धांबभूव
ईक्ष्	ईक्षाञ्चक्रे	ईक्षामास	ईक्षांबभूव
एध्	एधाञ्चक्रे	एधामास	एधांबभूव

उभयपदिनः

भृ	बिभराञ्चकार/बिभराञ्चक्रे	बिभरामास	बिभरांबभूव
चुर्	चोरयाञ्चकार/चोरयाञ्चक्रे	चोरयामास	चोरयांबभूव